

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ЗВ'ЯЗКУ ЗІ ЗМІНОЮ ОБСТАНОVKИ

PROBLEMATIC ISSUES OF DISCHARGE FROM CRIMINAL LIABILITY DUE TO A CHANGE OF SITUATION

Хоменко Ю.І., студентка II курсу магістратури

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті комплексно досліджується інститут звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обставин, передбачений статтею 48 Кримінального кодексу України. Автор акцентує увагу на правовій природі зміни обставин як окремої підстави звільнення від кримінальної відповідальності, з урахуванням принципів справедливості, гуманізму та доцільності кримінально-правового реагування.

Зазначено, що чинне законодавство не містить нормативного визначення понять «обставини» та «зміна обставин», що створює істотні труднощі у правозастосовній діяльності судів і призводить до неоднорідності судової практики. У межах дослідження проаналізовано наукові підходи до визначення терміна «обставини», охарактеризовано її основні ознаки, елементи та значення для кримінального та кримінального процесуального права.

Наведено перелік змін обставин, які можуть бути визнані юридично значущими для застосування ст. 48 Кримінального кодексу України, зокрема, до таких можна віднести: працевлаштування особи, проходження нею військової служби, зміну соціального статусу, погіршення стану здоров'я, втрата суспільної небезпечності конкретного діяння внаслідок змін у правовому або соціальному середовищі. Особливу увагу приділено аналізу практики Верховного Суду та судів першої інстанції, яка демонструє відсутність єдиних підходів до тлумачення зміни обставин та визначення моменту втрати суспільної небезпечності особи або вчиненого нею діяння.

У статті запропоновано низку напрямків удосконалення кримінального законодавства України у сфері звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обставин. Зокрема, обґрунтовано доцільність законодавчого визначення терміна «зміна обставин» та формування чітких, логічно обґрунтованих і практично застосовних критеріїв для її ідентифікації. Автором пропонується розробити нормативно закріплений орієнтовний перелік типових життєвих ситуацій або обставин, які можуть розглядатися як така зміна, що істотно знижує або усуває суспільну небезпечність вчиненого діяння чи особи, яка його вчинила. Такий перелік може мати форму застереження або примітки до статті 48 Кримінального кодексу України і сприяти однаковому розумінню та тлумаченню цієї норми суб'єктами правозастосування.

З метою запобігання зловживанням та забезпечення правової визначеності, також доцільно врегулювати рекомендації щодо оцінки фактичних обставин, які можуть свідчити про втрату суспільної небезпечності. Зроблено висновок про нагальну потребу законодавчої конкретизації досліджуваного інституту як необхідної передумови досягнення єдності судової практики, підвищення рівня передбачуваності судових рішень, зміцнення засад справедливості в кримінальному праві та забезпечення ефективного функціонування кримінального правосуддя в умовах реформування правової системи України.

Ключові слова: звільнення від кримінальної відповідальності, зміна обставин, обставини, суспільна небезпечність, кримінальне право, судової практики, Кримінальний кодекс України.

The article provides a comprehensive analysis of the legal institution of exemption from criminal liability due to a change in circumstances, as stipulated by Article 48 of the Criminal Code of Ukraine. The author focuses on the legal nature of a change in circumstances as a distinct ground for exemption from criminal liability, taking into account the principles of justice, humanism, and the expediency of criminal legal response.

It is emphasized that the current legislation lacks a normative definition of the terms "circumstances" and "change in circumstances," which creates significant difficulties in judicial practice and leads to inconsistency in court decisions. Within the scope of the research, various academic approaches to the definition of the term "circumstances" are analyzed, and its key features, elements, and significance for criminal and criminal procedural law are outlined.

The article identifies a range of changes in circumstances that may be considered legally significant for the application of Article 48 of the Criminal Code of Ukraine. These include, among others: employment of the offender, military service, a change in social status, deterioration of health, or the loss of social danger of a particular act as a result of changes in the legal or social environment. Special attention is given to the analysis of the case law of the Supreme Court and first-instance courts, which demonstrates a lack of unified approaches to interpreting what constitutes a change in circumstances and determining the moment when the act or the person who committed it ceases to be socially dangerous.

The article proposes several concrete directions for improving the criminal legislation of Ukraine in the area of exemption from criminal liability due to a change in circumstances. In particular, it substantiates the need to define the term "change in circumstances" legislatively and to develop clear, logically grounded, and practically applicable criteria for its identification. The author also suggests formulating a legally established indicative list of typical life situations or circumstances that may be regarded as such a change, significantly reducing or eliminating the social danger of the act or the offender. This list may take the form of a note or clarification to Article 48 of the Criminal Code of Ukraine and would facilitate a consistent interpretation and application of this provision by legal practitioners.

To prevent misuse and ensure legal certainty, it is also proposed to regulate practical guidelines for assessing the factual circumstances that may indicate the loss of social danger. The article concludes that legislative clarification of this legal institution is urgently needed as a prerequisite for ensuring uniform judicial practice, increasing the predictability of court decisions, reinforcing the principles of justice in criminal law, and ensuring the effective functioning of criminal justice in the context of the ongoing reform of Ukraine's legal system.

Key words: exemption from criminal liability, change of circumstances, circumstances, social danger, criminal law, judicial practice, Criminal Code of Ukraine.

Постановка проблеми. Інститут звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обставин, закріплений у статті 48 Кримінального кодексу України (далі – КК України), відіграє важливу роль у системі засобів диференціації та індивідуалізації кримінально-правового впливу, будучи одним із механізмів реалізації принципів справедливості, гуманізму та доцільності кримінальної репресії. Його нормативне наповнення передбачає можливість звільнення особи, яка вперше

вчинила кримінальний проступок або незначний злочин, від кримінальної відповідальності у разі, якщо на момент провадження у кримінальній справі внаслідок зміни обставин вчинене діяння втратило суспільну небезпечність або особа перестала бути суспільно небезпечною.

Водночас, незважаючи на високий потенціал цього інституту як інструменту правового реагування, його практичне застосування залишається проблемним і непослідовним. Основна причина цього полягає у відсутності

нормативно закріпленого визначення фундаментальних правових категорій, насамперед понять «обстановка» та «зміна обстановки». Законодавець не визначає дефініцій, не встановлює їхніх сутнісних характеристик, структурних елементів, критеріїв істотності змін або способів їх правової кваліфікації. Це, своєю чергою, зумовлює значну варіативність тлумачень і підходів у правозастосовній практиці, породжує суперечливі судові рішення та створює ризики зловживань.

Окремою проблемою є відсутність об'єктивних підходів до оцінки втрати суспільної небезпечності – як в аспекті вчиненого діяння, так і з точки зору особи, яка його вчинила. Така оцінка, по суті, залишається на розсуд суду, що без законодавчих орієнтирів значно ускладнює забезпечення єдності та передбачуваності судової практики.

Таким чином, актуалізується потреба у комплексному теоретико-правовому осмисленні правової природи поняття «зміна обстановки», розробці відповідної системи критеріїв її встановлення, типологізації можливих змін обстановки та конкретизації підстав для звільнення від кримінальної відповідальності. Такий підхід дозволить сформувати належний нормативний фундамент для вдосконалення чинного кримінального законодавства, а також сприятиме уніфікації правозастосовної практики й забезпеченню стабільності та ефективності функціонування системи кримінальної юстиції.

Стан дослідження теми. Проблематика звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки, як окремого правового інституту, передбаченого ст. 48 КК України, є предметом постійної уваги вітчизняної кримінально-правової науки. Дана категорія вивчається переважно в межах ширшої тематики інституту звільнення від кримінальної відповідальності, що зумовлено її системною належністю до загальної частини кримінального права.

Проблема звільнення особи від кримінальної відповідальності на підставі ст. 48 КК України неодноразово досліджувалась українськими вченими. Відтак, Ю.В. Баулін [1], О.О. Житний [2], Ю.В. Луценко [3], Г.О. Усатий [4], П.В. Хряпінський [5], О.І. Ющик [6] присвятили свої роботи саме цій тематичі.

Мета і завдання дослідження

Метою цієї статті є дослідження правової природи зміни обстановки як підстави звільнення від кримінальної відповідальності, аналіз її видів, узагальнення судової практики та визначення можливих шляхів удосконалення нормативного регулювання.

Завдання дослідження включають:

- аналіз наукових підходів до визначення обстановки та її зміни у кримінальному праві;
- виявлення основних проблем у застосуванні ст. 48 КК України;
- дослідження судової практики щодо звільнення осіб від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки;
- розробку пропозицій щодо вдосконалення законодавства.

Виклад основного матеріалу. Кримінальне право України функціонує на основі засадничих принципів справедливості, гуманізму та доцільності кримінальної відповідальності, які виступають гарантією адекватного й збалансованого правового реагування держави на суспільно небезпечні діяння. Визначальною формою реалізації зазначених принципів є інститут звільнення особи від кримінальної відповідальності, зокрема у зв'язку зі зміною обстановки, передбачений статтею 48 КК України.

Ця норма встановлює, що особа, яка вперше вчинила кримінальний проступок або нетяжкий злочин, може бути звільнена від кримінальної відповідальності, якщо внаслідок зміни обстановки вчинене діяння втратило суспільну небезпечність або особа перестала бути суспільно небезпечною. Водночас законодавець визначає певні виключення, до яких, зокрема, належать корупційні кримінальні правопорушення, порушення правил безпеки дорожнього

руху, вчинені у стані сп'яніння, та інші випадки, що мають підвищений рівень суспільної небезпечності [7].

Законодавча конструкція статті 48 КК України передбачає наявність двох груп умов: загальних – характер злочину (проступок або нетяжкий злочин) і відсутність рецидиву; та спеціальних – зумовленість втрати суспільної небезпечності зміною обстановки. Останнє положення, попри свою соціально-гуманістичну цінність, викликає істотні труднощі у правозастосовній діяльності через відсутність законодавчо визначених понять «обстановка» та «зміна обстановки».

Наслідком такої невизначеності стало те, що зазначені поняття мають оціночний характер і потребують тлумачення в кожному конкретному випадку, що, у свою чергу, зумовлює відсутність єдності у судовій практиці. В існуючих рішеннях судів вбачається широка варіативність підходів до встановлення як факту зміни обстановки, так і її наслідків для суспільної небезпечності діяння чи особи. Це свідчить про відсутність єдиних методологічних орієнтирів для кваліфікації відповідних обставин, що перешкоджає реалізації принципу правової визначеності.

З метою розкриття правової природи категорії «зміна обстановки» необхідним є попереднє з'ясування змісту самого поняття «обстановка». Незважаючи на відсутність нормативного визначення цього терміна в чинному законодавстві, доктрина кримінального права пропонує низку підходів до його тлумачення. Зокрема, О.О. Маслова розглядає обстановку як системне утворення, що є результатом взаємодії людини з матеріальними, природно-кліматичними та іншими чинниками, які у своїй сукупності формують середовище вчинення злочину [8, с. 163]. О.М. Литвинов, натомість, акцентує на зв'язку між обстановкою і диспозицією конкретної статті КК України, розуміючи її як сукупність об'єктивних обставин, у межах яких вчиняється суспільно небезпечне діяння [9, с. 256]. Ю.В. Шепітько застосовує криміналістичний підхід, визначаючи обстановку через матеріально-просторову характеристику місця злочину, включаючи не лише фізичне середовище, а й поведінку учасників, психологічні чинники та інші елементи [10, с. 168]. У свою чергу, А.Ю. Бабій і В.І. Попович запропонували трикомпонентну модель аналізу обстановки: як елемент механізму злочину, як зовнішнє середовище місця події та як кримінальну ситуацію в її просторово-часовому вимірі [11, с. 104].

Поняття «зміна обстановки» потребує розгляду як окремого юридичного явища, здатного трансформувати оцінку суспільної небезпечності як самого діяння, так і особи, яка його вчинила. У Постанові Пленуму Верховного Суду України від 23.12.2005 року зміна обстановки тлумачиться у широкому (соціально-політичному, економічному, культурному тощо) та вузькому (конкретні обставини життя правопорушника) сенсах. Це дає змогу охопити широкий спектр життєвих ситуацій, які можуть бути підставою для звільнення особи від кримінальної відповідальності. Таку позицію підтримано і в практиці Верховного Суду (постанова від 02.07.2020 р., справа № 613/1202/17), де підкреслено необхідність встановлення позитивного впливу змін обстановки на поведінку особи та малоймовірність вчинення нею нового аналогічного правопорушення [12].

Серед найбільш поширених змін обстановки в судових рішеннях виділяються:

- Працевлаштування особи, яка вчинила кримінальне правопорушення. Таку позицію підтримав ККС ВС, який у своїй постанові по справі № 953/21593/19 (провадження № 51-5619км20), залишив ухвали судів першої та апеляційної інстанції без змін та підтримав їхні позиції стосовно того, що через те, що особа влаштувалась на роботу і почала отримувати доходи, вона перестала бути суспільно небезпечною в контексті відсутності необхідності вчиняти корисливі злочини, по типу того, у вчиненні якого вона обвинувачувалась – крадіжки. До аналогічних змін обстановки може бути також віднесене звільнення з попереднього місця роботи, якщо воно усуває негативне

середовище або обставини, які могли провокувати протиправну поведінку, а також зміна роду діяльності, що демонструє намір особи переорієнтуватися на соціально схвалювану поведінку [13].

- Проходження особою військової служби. Ухвалою Ізяславського районного суду Хмельницької області особу було звільнено від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки, оскільки особа була призвана і почала проходити військову службу. Суд мотивував своє рішення тим, що служба в Збройних Силах України, зокрема в умовах загрози для державного суверенітету та територіальної цілісності, стала чинником глибокої особистісної трансформації, яка дозволяє судити про втрату суспільної небезпечності особи. Вирок підкреслює, що такі зміни мають не лише соціальне, а й моральне значення, підтверджуючи реінтеграцію особи в правове поле [14].

- Погіршення стану здоров'я. Тяжка хвороба або нещасний випадок, внаслідок чого особа стала особою з інвалідністю. Порушення життєвих функцій особи, зменшення її фізичної або психічної активності можуть істотно впливати на спроможність до повторного вчинення кримінального правопорушення. У таких випадках суди визнають, що внаслідок нових медико-соціальних обставин особа перестала становити суспільну небезпеку.

- Втрата суспільної небезпечності тільки окремого, конкретного діяння, вчиненого особою, хоча в цілому цей вид діянь, як і раніше, продовжує визнаватися злочинним. До прикладу, звільнення від кримінальної відповідальності за незаконну порубку лісу, оскільки після вчинення злочину було прийняте рішення про необхідність проведення меліорації на даній ділянці лісу і вирубування тут усіх дерев [15, с. 312].

Таким чином, аналіз судової практики свідчить про поступове формування умовно типологізованих підходів до тлумачення зміни обстановки, проте ці підходи залишаються дискретними й неуніфікованими. Більшість прикладів, що визнаються судами як юридично релевантні, мають індивідуалізований характер, а відсутність законодавчо закріплених критеріїв та прикладного переліку ускладнює прогнозованість правозастосування. Це зумовлює нагальну потребу у формуванні чіткої нормативної рамки для практики застосування ст. 48 КК України, з урахуванням як доктринальних підходів, так і судової практики.

Висновки. У процесі дослідження правової природи зміни обстановки як підстави для звільнення від кримінальної відповідальності, передбаченої статтею 48 КК

України, обґрунтовано, що чинне законодавче регулювання цієї інституції є фрагментарним і потребує системного вдосконалення. Встановлено, що відсутність нормативно закріплених визначень понять «обстановка» та «зміна обстановки» унеможливорює формування сталих правозастосовних підходів і спричиняє варіативність тлумачення відповідних категорій судами, що в свою чергу негативно впливає на рівень правової визначеності та передбачуваності кримінального судочинства.

Проаналізувавши ряд наукових позицій, можемо дійти висновку, що обстановка є багатоконпонентним динамічним утворенням, яке включає фізичні, соціальні, правові та психологічні чинники, що впливають на формування мотиву, мети та способу вчинення кримінального правопорушення.

Проведений аналіз показав, що зміна обстановки як юридичний факт може проявлятися у різноманітних формах – як у зміні зовнішніх соціально-економічних або правових умов, що зменшують або усувають суспільну небезпечність самого діяння, так і у трансформації характеристик особи, яка його вчинила. Аналіз правозастосовної практики дозволяє нам засвідчити наявність певних повторюваних ситуацій, що визнаються судами як релевантні зміни обстановки (працевлаштування, проходження військової служби, погіршення стану здоров'я, зміна статусу об'єкта правопорушення тощо), однак відсутність уніфікованого нормативного підходу до їх оцінки породжує необхідність у законодавчій конкретизації відповідних критеріїв.

З огляду на викладене, видається доцільним закріплення у кримінальному та кримінальному процесуальному законодавстві орієнтовного переліку обставин, які можуть свідчити про зміну обстановки, а також формулювання загальних критеріїв для її юридичної кваліфікації. Такий підхід дозволить забезпечити баланс між принципами справедливості, гуманізму й невідворотності кримінальної відповідальності, а також сприятиме зміцненню єдності судової практики, підвищенню ефективності кримінально-правового регулювання та реалізації засад верховенства права.

Удосконалення правового механізму звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки повинно здійснюватися в контексті комплексного реформування кримінального законодавства України, з урахуванням сучасних викликів, динаміки соціально-правових процесів та необхідності забезпечення цілісності й логічності кримінально-правової системи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки. *Велика українська юридична енциклопедія*, 2017. Т. 17. с. 261–263.
2. Житний О. О. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*, 2004. № 26. с. 23–28.
3. Луценко В. Ю. Зміна обстановки як підстава для звільнення від кримінальної відповідальності за злочини проти державної безпеки України. *Наше право*, 2014. № 7. с. 127–131.
4. Усатий Г. О. Кримінально-правовий компроміс: монографія. Київ: Атіка, 2001. 128 с.
5. Хряпінський В. П. Спірні питання щодо звільнення від кримінальної відповідальності. *Вісник Академії адвокатури України*, 2006. № 6. с. 120–128.
6. Ющик О. І. Зміна обстановки як підстава звільнення від кримінальної відповідальності. *Право і суспільство*, 2020. Т. 2, № 1. с. 142–147.
7. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n198> (дата звернення: 16.03.2025).
8. Маслова О. О. Структура обстановки вчинення злочину. *Право і суспільство*, 2017. № 6. с. 158–163.
9. Кримінальне право України. Загальна частина / за ред. О. М. Литвинова. Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2020. 428 с.
10. Криміналістика: Підручник / В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін.; за ред. проф. В. Ю. Шепітька. Харків: Право, 2008. 464 с.
11. Попович В., Бабій А. Поняття та зміст обстановки вчинення злочину. с. 102–105. URL: <http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/download/162/2121/5051-1?inline=1> (дата звернення: 26.03.2025).
12. Пленум Верховного суду України. Постанова "Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0012700-05#Text> (дата звернення: 16.03.2025).
13. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду у справі № 953/21593/19 (провадження № 51-5619км20). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94623743> (дата звернення: 26.03.2025).
14. Ухвала Ізяславського районного суду Хмельницької області у справі № 675/1255/23 (провадження № 1-кп/675/28/2024) від 15.01.2024. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116284976> - (дата звернення: 26.03.2025).
15. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. проф. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і допов. Харків: Право, 2010. 455 с.